

- *Українська мова в сучасних реаліях державотворення в Україні (доповідачі — член-кореспондент НАН України Б.М. Ажнюк, доктор філологічних наук П.Ю. Гриценко)*

ІЗ ЗАЛИ ЗАСІДАНЬ ПРЕЗИДІЇ НАН УКРАЇНИ

9 листопада 2022 року

Засідання Президії НАН України 9 листопада 2022 р., присвячене Дню української писемності та мови, відбулося під головуванням президента НАН України академіка НАН України А.Г. Загороднього.

Члени Президії НАН України заслухали доповіді директора Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України члена-кореспондента НАН України **Богдана Миколайовича Ажнюка** «Українська мова і українська держава» (стенограму див. на с. 67) і директора Інституту української мови НАН України доктора філологічних наук **Павла Юхимовича Гриценка** «Українська мова в сучасних реаліях державотворення в Україні» (стенограму див. на с. 72).

Українська мова сьогодні посіла позиції єдиної державної мови в Україні, на що вказують, по-перше, зміна правової основи функціонування української мови як державної відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.) та рішення Конституційного Суду України (від 14 липня 2021 р.) щодо відповідності положень цього Закону Конституції України; по-друге, активна розбудова структури функціонального простору української мови, який поступово охоплює нові сфери суспільної комунікації; по-третє, перетворення української мови на реальний дієвий чинник консолідації суспільства; по-четверте, употужнення позитивної аксіації (сприймання та оцінювання) української мови в суспільстві на тлі різкого зниження оцінки російської мови, розвиток громадського руху за українську мову як реальний вияв формування українського громадянського суспільства; по-п'яте, інтенсивний розвиток українськомовного художнього, публіцистичного і наукового дискурсів як важлива передумова утвердження змін структури української літературної мови, її оновлення відповідно до науково-технічного, художньо-естетичного розвитку суспільства.

Водночас деструктивними є спроби поновного нав'язування українському суспільству дискусій про відновлення в Україні позицій російської мови в різних форматах, її повернення в освіту та медійний простір; негативні наслідки мають прояви волонтарного втручання офіційних функціонерів різного рівня в розвиток української мови, її структуру та функціонування без будь-яких практичних суспільних передумов та без узгодження з науковим експертним середовищем.

Через відсутнє недофінансування впродовж тривалого часу поза увагою науковців залишаються фундаментальні проекти з історії української мови, діалектології, лексикографії, порівняльного українсько-іншослов'янського мовознавства, що відчутно утруднює відстоювання позицій української мови як в Україні, так і на міжнародній арені. Розгортання кожного з цих проектів потребує розширення кола висококваліфікованих виконавців, відповідного технічного забезпечення.

В мовознавчих установах НАН України успішно здійснюються теоретичні та прикладні дослідження системи української мови, її унормування та проблем мовної політики, спрямовані на розширення сфери функціонування державної мови та захист мовних прав її носіїв, а також мовних прав корінних народів і національних меншин в Україні.

Упродовж останнього десятиліття в мовознавчих установах НАН України опубліковано словники, лінгвістичні атласи, теоретичні праці, зокрема «Словник української мови» в 11 томах і додатковий том у 2 кн., «Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст. Словник-індекс» у 3 томах, «Акти Полтавського полкового суду. Збірник актових документів» у 2 кн., «Словник дієслівного керування», «Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики», «Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 9», «Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси», «Суржик: між мовою і язиком», «Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні», «Дво-

Виступ члена-кореспондента НАН України Богдана Миколайовича Ажнюка

мовність у сучасному комунікативному просторі Києва», «Українське повсякденне мовлення у міському молодіжному середовищі», розділи в колективних монографіях та статті. Вийшли друком низка науково-теоретичних публікацій відповідного профілю, виконаних на основі опрацювання значного за обсягом і різнопланового за лінгвістичною природою мовного матеріалу, зокрема колективні монографії «Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст», «Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ», «Мовна політика: Україна і світ», «Мовні права загрожених мов: діахронічна проекція», «Ukrainian Language Legislation and the National Crisis» та ін.

В Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України готується до публікації енциклопедично-перекладний словник «Мовна політика і мовне планування: терміни і поняття», в якому крім тлумачення відповідних соціолінгвістичних термінів подано також їхні відповідники англійською мовою. В Українському мовно-інформаційному фонді НАН України триває робота зі створення тлумачного «Словника української мови» у 20 томах (наразі вийшло 12 томів).

Вчені НАН України взяли активну участь у розробленні проекту Закону України «Про забезпечення функціонування української мови

Виступ доктора філологічних наук Павла Юхимовича Гриценка

як державної». Наприкінці 2020 р. підписано Меморандум про співпрацю між НАН України та Уповноваженим із захисту державної мови.

Мовна ситуація в Україні прогнозовано знає динамічних змін. Сьогодні жодна з вагомих політичних сил не пропонує надати російській мові будь-який статус. Змінилися пропорції використання української мови в офіційному й неофіційному спілкуванні, в публічному просторі, в колі сім'ї та друзів. Зокрема, згідно з даними минулорічного соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, 46 % українців зі своїми найближчими родичами розмовляють переважно або тільки українською мовою; переважно або тільки російською мовою розмовляють 28,1 % українців, ще 24,9 % рівною мірою розмовляють українською і російською. Збільшення кількості україномовних родин має стійку висхідну тенденцію. Перед початком збройної агресії РФ частка тих, хто вважає, що російську мову потрібно вивчати в тому ж обсязі, що й українську, становила 29,9 % проти 46 % два десятиліття тому. Війна стала потужним каталізатором відмови від використання російської мови в освітній діяльності. Якщо в 2013 р. було понад 1100 шкіл, де у всіх класах навчання відбувалося російською мовою, сьогодні таких шкіл залишилося 35.

У зв'язку з доповненням від 03.03.2022 Кримінального кодексу України статтею 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» суттєво зросла потреба правоохоронних органів в отриманні послуг кваліфікованих лінгвістів-експертів. Експерти Українського бюро лінгвістичних експертиз НАН України розробили методику виконання експертиз відповідного типу і розпочали їх виконання. Протягом останніх шести місяців від СБУ, Національної поліції та інших правоохоронних структур до бюро надійшло 14 запитів на проведення експертиз. Кількість таких запитів прогнозовано зростатиме.

Лінгвісти Академії активно співпрацюють з мовознавчими центрами слов'янських та низки позаслов'янських країн (ФРН, Румунія, США, Канада, Японія), беруть участь у спільних фундаментальних і прикладних проєктах, зокрема під егідою Міжнародного комітету славістів. Водночас розширюється співпраця з науковцями університетів, взаємодія з державними установами, творчими спілками України задля забезпечення функціонування української мови як державної.

Зазначене дає підстави констатувати, що науковці мовознавчих установ НАН України розробляють актуальний суспільно вагомий напрям, який має велике теоретичне і прикладне значення.

* * *

Далі виступив Міністр освіти і науки України **С.М. Шкарлет**, який привітав учасників засідання з національним святом і зауважив, що українська мова — це основа й ознака української державності, вона творить українську культуру, формує українську націю. Він підкреслив, що сьогоднішнє обговорення питань української мови в День української писемності та мови у стінах Академії наук є ознакою того, що ми не просто поважаємо, любимо, шануємо, цінуємо свою мову, а й розвиваємо її завдяки науковому пошуку. Міністр подякував ученим, які професійно долучаються до цього процесу.

Сьогодні у світі є мода на українську мову, і цим потрібно скористатися для її популяризації та поширення поза межами України.

Уповноважений із захисту державної мови доктор філософії **Т.Д. Кремень** наголосив, що сьогодні, у День вшанування пам'яті преподобного Нестора Літописця, ми думаємо про те, як зберегти, захистити і дати змогу утвердитися українському слову, культурі, ідентичності на майбутні століття.

З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України Секретаріат Уповноваженого із захисту державної мови перейшов у режим підвищеної готовності та продовжив фіксувати факти лінгвоциду на новоокупованих територіях. Уже відомо про сотні випадків переслідування людей за мовною ознакою — за вчителювання, спілкування українською, роботу в бібліотеці. Від 24 лютого підготовлено десятки звернень до національних академій наук країн — членів ЄС, аби вони засудили агресію та максимально тиснули на свої уряди. 21 березня Генеральна асамблея Європейської федерації національних мовних інституцій на своєму позачерговому засіданні прийняла Секретаріат Уповноваженого із захисту державної мови до своєї родини. Це історично важливо і виправдано — українцям бути законодавцями європейської мовної політики, оскільки у нас найбільший досвід захисту рідної мови. Однак цей досвід потребуватиме вдосконалення в питаннях державної мовної політики, зокрема імплементації положень Конституції України та Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Підготовлено перелік імен видатних діячів, захисників, популяризаторів української науки, культури і літератури, рекомендованих до використання в урбанонімах (назвах вулиць, площ, скверів тощо) при перейменуваннях в окремих громадах України. Так формується наш інтелектуальний простір.

Тарас Кремень зауважив, що цього року відбулися революційні прориви в освіті. У співпраці з установами НАН України вдалося витіснити російські наративи з української

Виступ Міністра освіти і науки України Сергія Шкарлета

Виступ Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя

шкільної програми, замінити російську літературу зарубіжною. Йдеться також про збільшення присутності текстів, необхідних для розуміння української історії, у шкільних курсах української літератури, історії України. Серед завдань на найближчу перспективу — сприяння проведенню лінгвістичних експертиз у межах реалізації Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Така практика вже дає важливі результати — отримані висновки стосувалися, зокрема, злочинних дій російських окупантів.

Суддя Конституційного Суду України, голова Постійної комісії з правничої термінології Конституційного Суду України член-

Виступ судді Конституційного Суду України Сергія Головатого

Виступ професора Університету Пейс (США) Андрія Даниленка

кореспондент НАПрН України **С.П. Головатий** порадив усім, насамперед законодавцям і урядовцям, ознайомитися з рішенням Конституційного Суду України від 14.07.2021, в якому зафіксовано конституційність Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Він наголосив, що рішення Конституційного Суду України — це юридичні формули тієї самої правової сили, що й сама Конституція, тобто імператив найвищого рівня. І якщо у статті 10 Конституції, присвяченій статусу української мови як державної, всього кілька речень, то у рішенні — розширене тлумачення, яке є керівною настановою для кожного державного органу, кожного посадовця і кожного громадянина.

Зокрема, у рішенні йдеться, що українська мова є невіддільним атрибутом української державності, що зберігає свою історичну спад-

коємність від давньокиївської доби. Мовне питання постійно було присутнє в національно-культурній та політичній боротьбі українців за власну державу. У бездержавний період саме українська мова заступала собою Українську державу, слугуючи основною формою інтегрування й буття етнонації. Як визначальний чинник і головна ознака ідентичності української нації, яка упродовж багатьох віків проживає на споконвічно своїй території і становить абсолютну більшість населення України, українська мова завдяки закладеному в ній націєтвірному началу є базовим системотвірним складником української державності та її основою.

Загроза українській мові рівносильна загрози національній безпеці України, існуванню української нації та її держави, оскільки мова — це своєрідний код нації, а не лише засіб спілкування. Без повноцінного функціонування української мови в усіх ділянках публічного життя суспільства на всій території України українській нації загрожує втрата статусу й ролі титульної і державотвірної нації, що є рівнозначним загрози зникнення Української держави з політичної карти світу.

У рішенні є й відповідь на питання про поширену нині двомовність в українських телефірах — «не відповідає конституційному статусові української мови як єдиної державної застосування режиму двомовності в публічному просторі шляхом змішування української мови з будь-якою іншою, зокрема коли телевізійне мовлення або радіомовлення в звуковій формі здійснюється одночасно двома мовами — українською та іншою, що не лише становить порушення права громадянина України на отримання інформації державною мовою, а й спричиняє зовнішнє звуження простору вживання української мови, підриває зсередини саму її систему, спотворює її структуру, створює ґрунт для її внутрішнього розкладу, зумовлюючи її занепад».

Отже, Конституційний Суд встановив, що такого не має бути, а якщо це є, то проблема тут не в Конституції, а в політиці і практиці.

Професор кафедри сучасних мов і культур Університету Пейс (Нью-Йорк, США) **Андрій**

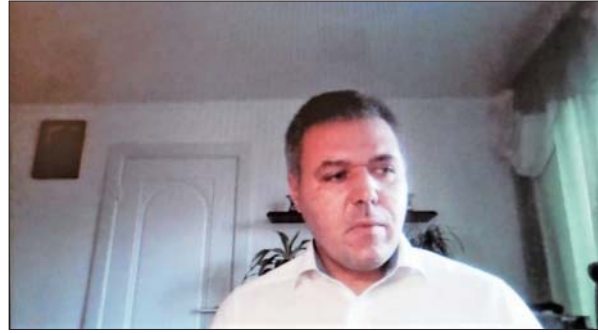
Даниленко поділився міркуваннями про статус української мови у світі. Українська мова перебуває в центрі низки наукових проєктів. Її викладають, її вивчення передбачено в певних системах освіти на Заході. Міжнародні конференції часто згадують українську мову порівняно з іншими слов'янськими мовами. Але не все так райдужно, навіть на тлі війни Росії проти України.

По-перше, менш ніж у 1 % університетів у Північній Америці, зокрема у США, викладають українську мову в межах академічної програми, переважно вона є факультативною. За останні 20 років захищено лише кілька дисертацій з української мови.

Після початку війни один із найпрестижніших журналів на Заході *Russian Linguistics*, який належить до першого квартиля Scopus, запросив у березні цього року 15 авторів до участі в тематичному номері, присвяченому українській мові. Це було вперше. Серед запрошених авторів є україністи з США, Німеччини, Великої Британії, Італії, Австрії, Швейцарії, Сербії. І лише одного автора запросили з України, та й то не з Києва і не з академічної установи.

Ще один приклад. Як відомо, від середини 1990-х років було оголошено про існування принаймні чотирьох варіантів русинської мови — в Україні, Словаччині, Польщі та Сербії. Не дивлячись на те, хто зацікавлений у творенні окремих мов і народів, у Західній Європі, Північній Америці, Азії, зокрема в Китаї та Японії, русинську мову вже вважають новою східнослов'янською мовою нарівні з українською, білоруською та російською. Вона увійшла до підручників та енциклопедій. На її вивчення й опис виділяють значні кошти, за цією метою захищають дисертації.

І зрештою, реакція на війну у західному академічному світі. Як не дивно, з початком війни на Заході посилюється зацікавлення не українською мовою, а ворожою для нас російською. Скажімо, за останні пів року в Північній Америці відкрилося більш як 10 професорських посад з російської мови, літератури й культури. За останні чверть століття це найбільший

Виступ кандидата технічних наук Максима Надутенка

сплеск академічного зацікавлення та виділення коштів саме на російську мову і культуру.

Ці факти спонукають до роздумів. Як свідчить досвід війни, боронити і пропагувати державу та її основи потрібно і за межами України. Це такі собі культурні, мовні NIMARS'и. Українська мова поза межами України — це прапор самоствердження, доведення багатомовної культури українського народу, історії його державності. І навіть під час війни слід шукати спільників за межами України та агресивніше пропагувати українську мову в західному світі, передусім академічному. Варто пропонувати й проштовхувати свою тематику досліджень, фокусувати зусилля на академічному ринку Європи і Північної Америки. Адже там мають чути не лише про Збройні Сили України, а й про багатющу українську культуру, передусім мову.

Завідувач відділу інформатики Українського мовно-інформаційного фонду НАН України кандидат технічних наук **М.В. Надутенко** зауважив, що питання мови як чинника державотворення надзвичайно серйозні й актуальні. Вони постійно перебувають у центрі уваги Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. Показово, що єдиний в Україні лінгвістичний науковий об'єкт, який має статус національного надбання, — Національна словникова база, створений саме в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України.

Загалом сьогодні у світі мовна проблематика набула, можна сказати, суперактуальності, що зумовлено двоїстим статусом мови в інформаційно-мережевому світі — гуманітарним

Виступ академіка НАН України Ганни Аркадіївни Скрипник

Виступ академіка НАН України Анатолія Глібовича Загороднього

і технологічним. Причому саме технологічний останнім часом стає дедалі вагомішим і починає домінувати. Це пов'язано передусім з абсолютно неймовірним розвитком і поширенням штучного інтелекту. Зараз штучний інтелект є основним трендом розвитку інформаційних технологій. Зрозуміло, що мова як інформаційна система не може стояти осторонь цього процесу. Тим більше, що в науково-технічному середовищі міцніє переконання, що інтелект є формою індивідуалізації систем, яким притаманний мовний статус.

Нині перед лінгвістичною наукою та лінгвістичними технологіями постають принципово нові проблеми, і в Україні ці проблеми зі зрозумілих історичних причин, мабуть, гострі-

ші, ніж в інших країнах. У світі в цей напрям вкладають величезні кошти, а у нас працюють лише окремі ентузіасти, що гуртуються навколо академічної наукової ради «Інформація. Мова. Інтелект» на чолі з академіком О.В. Палагіним. У цих умовах украї важливо ефективно використовувати хоча б наявні ресурси, чому сприяє Всеукраїнський лінгвістичний діалог як система творчої взаємодії мовознавців, спрямована на створення сучасної національної лінгвістичної інфраструктури. У межах цього діалогу вдалося забезпечити творчу взаємодію вже понад 30 університетів та інших закладів освіти.

В умовах воєнного стану виявилось, що чимало надзвичайно важливих інформаційно-аналітичних завдань неможливо розв'язати без методів і засобів сучасних лінгвістичних технологій. Спільно з колегами ми створили і впровадили низку інформаційно-лінгвістичних технологій на базі штучного інтелекту в інтересах національної безпеки України. Проте вирішувати ці завдання доводиться в дуже складних умовах, без належного фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

Український мовно-інформаційний фонд має чималий досвід проведення різноманітних логіко-лінгвістичних експертиз, зокрема експертиз нормативно-правових актів (законів, кодексів тощо), оскільки особливість створених технологій аналізу інформації полягає в тому, що вони дозволяють аналізувати не лише окремі лінгвістичні факти, а й великі масиви природномовних текстів. Зараз триває наукове опрацювання багатомовної концептографічної системи, яка охоплює шість мов — українську, англійську, німецьку, іспанську, російську і турецьку. Невдовзі до них приєднається ще й польська мова. Однак таку систему неможливо створити без методів штучного інтелекту. Очевидно також, що потрібна ще й відповідна інформаційно-технологічна база. Серед її необхідних елементів — Державний лінгвістичний корпус нормативно-правових актів України і Державний тезаурус України.

Академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН Украї-

ни, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України академік НАН України **Г.А. Скрипник** у своєму виступі наголосила на непересічному, символічному характері засідання Президії НАН України, приуроченого до Дня української писемності та мови, яке відбувається у форматі представницького міжвідомчого обговорення проблеми функціонування української мови, підвищення її ролі у загальноконсолідаційних державотворчих процесах сучасної України. Саме завдяки участі у засіданні очільників центральних управлінських структур, правників, учених-україністів зарубіжжя подія вийшла за межі академічного обговорення і набула небуденного значення. Відтак, склалася добра нагода для мовознавчих установ НАН України ознайомити керівників галузевих управлінських відомств зі своїми досягненнями й новітніми лінгвістичними напрацюваннями в царині мовної політики і мовного планування, історії та теорії української мови, розвитку української лексикографії та створення потужної словникарської бази, унормування правописних засад мови та розширення її функціоналу, що охоплює всі сфери суспільної комунікації — політику і дипломатію, науку й освіту, культуру та мистецтво.

Сьогоднішнє обговорення проблем функціонування української мови як державної актуалізувало необхідність розроблення системи державних заходів, спрямованих на употужнення інформаційного, комунікаційного, науково-освітнього і художньо-естетичного потенціалу українського слова, над чим і покликані працювати вчені-гуманітарії НАН

України у межах реалізації програми повоєнного відновлення та розбудови України.

Президент НАН України академік НАН України **А.Г. Загородній**, підсумовуючи виступи в обговоренні питання, зазначив, що їх усі об'єднує думка про те, що українська мова дедалі більше стає ознакою не просто етнічної, а загальнонаціональної ідентичності. Академічна наукова спільнота, зокрема її філологічна частина, є важливим і дієвим суб'єктом мовної політики в Україні, впливає не лише на систему української мови, її словниковий склад, граматику, правопис, а й на функціонування, зокрема на формування мовної ідеології, яка визначає моделі мовної поведінки і впливає на еволюцію мовної свідомості.

Особливу увагу він звернув на тезу, яка пролунала в доповідях, про те, що українська мовна традиція неперервна від княжих часів і до сьогодні. Протягом більш як тисячоліття українська мова пов'язана з традицією української державності, живить її, надихає її творців, зберігає неповторне автентичне обличчя нашої держави.

Навіть у воєнний час українська мовна політика незмінно відповідає європейським засадам, сприяє глибшій консолідації української нації та запобігає виникненню протистоянь на мовному й етнокультурному ґрунті. Не лише Україна може і має вчитися на досвіді інших країн — український досвід у сфері мовної політики також виявляється повчальним, зокрема для європейських держав. І це дуже важливий аспект нашого євроінтеграційного майбутнього.

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик